

Bokhove, Niels

"Dat hopeloze stadje hier" : Olomouc als bakermat van Aimé van Santens Kafka-visie

Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik. 1999, vol. 13, iss. Sonderheft, pp. [245]-267

ISBN 80-210-2055-5

ISSN 1211-4979

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/105909>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

NIELS BOKHOVE

**"DAT HOPELOZE STADJE HIER"
OLOMOUC ALS BAKERMAT VAN AIMÉ VAN SANTENS
KAFKA-VISIE**

Het oeroude moravische stadje, waar ik dit schrijf, dient mij als model en toetssteen voor alle historische voorstellingen, die ik mij maak omtrent Midden-Europa. En hier heb ik dan ook ongevraagd een complete Kafka-stemming opgedrongen gekregen. Als men 's avonds, bij sneeuw, onder de schaarse verlichting hier langs massieve stenen of gepleisterde vies-gekleurde gebouwen dwaalt, is Kafka bijna overbodig geworden. Maar ook wanneer u overdag uw distributiebescheiden probeert te gaan halen (meestal moet u de volgende dag terugkomen) of met andere formaliteiten au courant te raken, blijkt er een eeuwenoude erfenis van bureaucratisch idiotisme te heersen. Heus, *Das Schloss* is er een pure idylle bij.

Dat schreef de Nederlandse slavist Aimé van Santen (alias Jan Molitor, naar zijn moeders meisjesnaam) in de jaren 1947–51 in zijn bijdrage aan de Kafka-special van een Nederlands literair tijdschrift. Hij was toen universitair docent Nederlands aan de universiteit van Olomouc. Olomouc was voor hem "een van de weinige oorden in de wereld waar men het verleden kan *ruiken*, een eigenaardige sensatie". Maar hij kon ook minder positief zijn en het dan "het vervelende stadje" noemen, "een uitgesproken gat, alleen interessant voor historici, zoiets als Delft."¹ In een brief aan vrienden in Den Haag schreef hij:

En dan dat hopeloze stadje hier, ik stik soms bijna en móét wel schrijven, om het idee te hebben, dat ik met de beschaafde wereld toch op een of andere manier in contact sta, anders zou ik van narigheid volkomen wegwijnen.

¹ Aimé van Santen, "Kafka en de Tsjechen", in: *Litterair Paspoort*, 4 (1949), nr. 29, p. 101–102; *Ibid.*, "Tsjechoslowaakse Notities [II]", in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 9 (1948), nr. 11, p. 324; brief aan Max de Jong, Olomouc, 2-1-1948[?] (Ned. Letterk. Museum & Documentatiecentrum, Den Haag, sign. S 175. Met dank aan het Museum voor de toestemming tot inzage). Indien bij geciteerde brieven geen afzender is vermeld, gaat het steeds om Aimé van Santen.

Natuurlijk ben ik blij, dat ik hier minstens nog een jaar kan blijven, dat betekent bevrijding van de ergste zorgen, maar wat je noemt lollig is het hier niet, zelfs niet eventjes bij wijze van uitzondering.²

Het betekende echter niet dat ook zijn contacten in Olomouc "vervelend" en "hopeloos" waren, integendeel zelfs:

Met de mensen hier, die kunnen begrijpen wat me voor ogen zweeft, heb ik nu kennis gemaakt (Miloš Kratochvíl, zie Barok & Mol.; Paul Eisner, een tsj.[echische] joodse intellectueel). Hierdoor heb ik een 'inwendige' krachtbron aangeboord & met deze mensen valt te praten; meer heb ik voorlopig niet nodig.

Van Santen berichtte dit begin juni 1948 aan zijn vriend Paul Rodenko in Nederland.³ Ruim een maand eerder had hij hem geschreven over een "soort 'nationaal-existentialisme'", een "lollig historisch begrip", een in zijn ogen nieuwe benadering van literatuur: "Ik heb zelfs van Kafka geen stuk heel gelaten terwille van de historie. Net zoals jij van Achterberg een existentialistische heilige heb[t] gemaakt [...], ga ik van verschillende mensen historische heiligen maken." Aan Sjoerd Leiker schreef hij in dezelfde maand: "Ik ben me helemaal op de cultuurhistorie aan het omstellen, in deze tijd boezemt het bloot-literaire me geen belangstelling meer in."⁴ Een maand later noemde hij deze nieuwe aanpak "de *anthropologie van Centraal-Europa*. [...] Ik voel dat hier materiaal is voor een belangrijke nieuwe wetenschap, half historisch, half literair (intuïtief)".⁵

Deze passages markeren een wending in Aimé van Santens benadering van literatuur – en die van Franz Kafka in het bijzonder – en die wending heeft in Olomouc plaatsgehad. In deze bijdrage wil ik met behulp van nieuw, ongepubliceerd materiaal nagaan, waarom en hoe Van Santen in Olomouc terecht kwam, wat hem daar is overkomen en hoe dat uiteindelijk geleid heeft tot een promotie op een proefschrift over Kafka met de titel *Asmodai in Prag* eind 1950 in Olomouc en tot een bijzondere monografie onder dezelfde titel, verschenen kort na de promotie begin 1951. Zodoende lever ik tevens een bijdrage aan de biografie van een bijzonder mens als Aimé van Santen en aan de

2 Brief aan Jeanne en Jacob Evenhuis, Olomouc, 29-11-1948 (Archief Aimé van Santen, beheerd door Daisy Wolthers, Den Haag [voortaan: arch. AvS/DW]). Ik spreek ook op deze plaats mijn hartelijke dank uit aan Daisy Wolthers, de toegewijde beheerster van Aimé van Santens nalatenschap, en ook aan zijn dochter Nadja van Santen voor hun beider hulp.

3 Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 2-6-1948 (arch. AvS/DW). – Met "Barok & Mol." doelde Aimé op een artikel van hem (zie noot 21).

4 Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 26-4-1948; *post scriptum* aan Sjoerd Leiker onder notitie "Tsjechische geschiedenis en haar perspectief", Olomouc, 1/12-5[?]-1948 (arch. AvS/DW).

5 Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 11-7-1948 (arch. AvS/DW). Vgl. brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 12-11-1948, P.S.: "Ik heb een aardig boekje geschreven over Čapek en wil iets gaan presteren over Kafka ..."

receptiegeschiedenis van Kafka's werk in Nederland.⁶ Bovendien komt deze bijdrage voort uit mijn persoonlijke fascinatie voor de persoon van Aimé van Santen.

Omdat de periode 1945–50 in Aimé van Santens leven nogal schemerig is, heb ik enig archiefonderzoek verricht: in Olomouc, waar met name de dissertatie is gevonden,⁷ en verder bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag.

Aimé van Santen, geboren in Rotterdam in 1917, het jaar van de Russische revolutie, begon in 1940 in Leiden met de studie slavistiek onder Nicolaas van Wijk (1880–1941). Gedurende het najaar 1944 vonden er in Leiden en Rotterdam razzia's plaats, Van Santen voelde zich niet meer veilig en wandelde door de linies naar het bevrijde zuiden van Nederland, dook daar onder in een Jezuïetenklooster en hield voor de monniken een lezing over Dostojevski's *Herinneringen uit het souterrain*. Vlak daarna kreeg hij aan de voorlopige universiteit, die door de Nederlandse regering in Eindhoven was opgericht, een aanstelling.⁸

Hier kreeg Van Santen het idee dat hij als slavist misschien nuttig zou zijn voor een diplomatieke functie in Oost-Europa. Hij meldde zich hiervoor eind

6 Aimé van Santen, *Asmodai in Prag*. Diss. Univ. Palackého, Olomouc, 1950, 64 pp. (UB Olomouc: II 203380); J. Molitor, *Asmodai in Praag. Franz Kafka, zijn tijd en zijn werk* ('s-Graveland: De Driehoek, 1950 [jan. 1951]) (Paria reeks); herdr. o.d.t. *Franz Kafka, zijn tijd en zijn werk* ('s-Gravenhage: BZZTôH, 1979) (geciteerd wordt uit de eerste editie). Zie over de receptie ook: Niels Bokhove, *'Reiziger in scheerapparaten': Kafka in Nederland en Vlaanderen [...]* (Amsterdam: Querido, 1984), p. 84–86.

7 Ook op deze plaats dank ik Ludvík Václavěk voor de hulp die hij mij heeft geboden bij de zoektocht in Olomouc, juni 1996.

8 De biografische gegevens over Aimé van Santen zijn ontleend aan: Hans van Straten, "Gesprek met Molitor", in: Robert Joseph, G. J. de Rook, Daisy Wolthers (red.), *Molitor. Een keuze uit zijn werk* (Bloknoot-special, [4e serie, nr. 1]) ([Arnhem]: Aarsen, [1977]), ongepag.; Igor Cornelissen, "Op eigen kracht. Het overvolle leven van taaltheoreticus, schrijver, slavist en beeldend kunstenaar Aimé van Santen – en zijn protest tegen de taal", in: *Vrij Nederland*, 7-11-1987 (Cornelissen stelde mij de transcriptie van de oorspronkelijke bandopname ter beschikking, waarvoor mijn dank); Hans van Straten, "Dood van Aimé", in: *Het Oog in 't Zeil*, 5 (1987/88), 4, p. 62–65. Verder heb ik gebruik gemaakt van gesprekken met Daisy Wolthers en Nadja van Santen, Aimé's dochter (Den Haag), en aan nieuw, nader aan te geven archiefmateriaal. Zie over lezing voor Jezuïeten: brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 12-5-1948: "Eens heb ik een lezing gehouden over Dostojevski voor een gezelschap van 300 zwartrokken. Het was een geweldig succes. Ik had niets voorbereid. Het was in een klein plaatsje aan de belgische grens [Posterholt], waar bernardijnen voor missiewerk in O. Europa worden opgeleid. En wat een triomf, toen men mij vertelde, dat Becker daar ook was geweest en geen succes had gehad!" Becker was rond 1948 vermoedelijk hoogleraar Nederlands in Brno, wie Van Santen verweet, "mij voor een groot deel in Holland mijn leven vergiftigd" en "voor een groot deel mijn Holland-haat op [zijn] geweten" te hebben (brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 3-4-1948) [arch. AvS/DW]). De lezing verscheen later onder de titel "Dostojevski, existentieel romantisch" in *Podium*, 4 (1947/48), p. 262–273.

oktober 1944 bij de Militaire Commissaris voor Oost-Brabant, die het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Londen hiervan op de hoogte stelde. Dit schreef aan de Nederlandse ambassadeur in Brussel:

De Heer van Santen komt m.i. niet voor een benoeming in de consulaire of diplomatieke dienst in aanmerking (hij solliciteert dan ook alleen naar een betrekking waar zijn kennis van Russisch en Poolsch gebruikt zou kunnen worden). Bij gebleken verdere geschiktheid zou hij echter goed bruikbaar zijn omdat het Departement van Buitenlandse Zaken gaarne de beschikking zou hebben over Russisch sprekende en schrijvende ambtenaren. Wellicht kan later uitzending naar Polen op arbeidscontract worden overwogen.

Middels een telegram van de ambassadeur in Brussel op 20 juni 1945 werd hij uiteindelijk ontboden bij de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen, mr. E. N. van Kleffens. De maand ervoor, vrijwel direct na de bevrijding van noordelijk Nederland, had hij zijn kandidaatsexamen slavistiek in Leiden afgelegd.⁹ Van Kleffens oog viel op Praag, waar Aimé van Santen in augustus 1945 voor een jaar arriveerde, officieel als assistent oftewel eerste secretaris van de "chargé d'affaires" om een bijdrage te leveren aan het opzetten van het Nederlands gezantschap.

Van Santen zette zich al spoedig in voor een cultureel tweerichtingverkeer tussen beide landen: naar aanleiding van het verzoek van diverse Tsjechische uitgevers om Nederlandse literatuur ter vertaling schreef hij – tevergeefs – een brief aan ons Ministerie voor Onderwijs om dat verzoek te honoreren en hij bemachtigde een exemplaar van Karel Čapeks *Kniha Apokryfů*, dat vier jaar later in zijn vertaling zou verschijnen.¹⁰ Van privé-belang was Van Santens kennismaking met zijn toekomstige vrouw, de Oekraïense Jevgenia Haničenko (*1924), toen zij voor een boodschap het Nederlandse gezantschap bezocht. Zij was verbonden aan de Sovjet-ambassade maar werkte in feite voor TASS, waarvan de ambassade een verlengstuk was, en voor het Rode Leger. "Dat ik

⁹ Aimé van Santen, "Curriculum vitae", dec. 1944 (Londens archief 1940–45, Min. v. Buitenl. Zaken, Den Haag, A.S. B5, dossier A. van Santen [voortaan: arch. LA/AvS]); brief van Min. v. Buitenl. Zaken aan ambassadeur in Brussel, Londen 16-1-1945 (ibid.). I.h.b. een telegram van de Amb. in België aan Min. v. Buitenl. Zaken, Bruxelles 20-6-1945, is bewaard gebleven: 'Letter CW Uw brief tweehonderd vijfenvijftig | ontving heden bezoek vantsanten die mij meedeelde dat hoewel zijne studies niet geheel beëindigd hij volkomen in staat vlot russisch spreken en vertalen stop hij] is bereid terstond in dienst treden en zoude aan school londen slavische studies kunnen voortzetten stop verzoeke omgaand antwoord opdat ik hem desgewenscht terstond londenwaarts kan doen vert[r]ekken = [B.Ph. baron van] HARINXMA [thoe Slooten]' (ibid.).

¹⁰ Jan Molitor, "Een Tsjechisch tijdschrift", in: *Kroniek voor Kunst en Cultuur*, 9 (1948), 6 (Juni), p. 189; Ibid., "Onze literatuur in het buitenland", in: *Podium*, 4 (1947/48), p. 762; Ibid., "Čapeks Apocryphenboek", in: *Litterair Paspoort*, 3 (1948), 20 (Oktober.), p. 122–124; Karel Čapek, *Kniha Apokryfů*. Ed. Miroslav Halík (Spisy Bratří Čapků, 47) (Praha: F. Borový, 1945); Ibid., *Kleine apocriefen*. Vertaling en commentaar: Aimé van Santen (Amsterdam: J. van Campen, 1949).

met een russin getrouwd ben is geen toeval. Ik voel me decadent, miezerig en pieterig en alleen slavisch bloed kan me helpen", schreef hij later aan een vriend in Holland.¹¹ Van Santen uitte na korte tijd de wens om cultureel attaché te worden, een functie "waar ik recht op heb" – daarin ondersteund door de Tsjechische gezant in Londen en door Martinus Nijhoff, toen adviseur van de Nederlandse Minister van Onderwijs, de godsdienstfenomenoloog prof. Gerard van der Leeuw –, maar zijn karakter en bohémien[!] gedrag bleken te botsen met de heersende diplomatieke cultuur, wat leidde tot zijn ontslag eind februari 1946. De gezant, A. Merens, vond hem "ongeschikt [...] voor iedere betrekking op dit gezantschap" en ook voor de functie van cultureel attaché was hij "ten eenenmale ongeschikt".¹² Voorjaar 1946 keerde Aimé, misschien inmiddels getrouwd, terug naar Nederland, maar liet niet na hier het Ministerie van Onderwijs te bezoeken met het voorstel voor een serie artikelen over Nederlandse literatuur en kunst voor buitenlandse ambassades. Bovendien bezocht hij allerlei uitgevers, maar hij vond nergens gehoor. Ook een lijstje van gewenste boeken, dat hij samen met Martinus Nijhoff had opgesteld en dat zelfs "op een of andere manier" in een Tsjechische krant was verschenen, miste zijn uitwerking.¹³

-
- 11 Misschien dat dit Hans van Straten, een vriend in Nederland, ertoe bracht aan Max de Jong, een wederzijdse vriend, per abuis te schrijven: "Aimé zit in Moskou!" (Brief van 6-10-1945, Leiden; archief Hans van Straten, map "Correspondentie met Max de Jong" [voortaan: arch. HvS/MdJ]. – Op deze plaats dank ik Hans van Straten voor het ter inzage krijgen van de briefwisseling.) Brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 3-4-1948 (arch. AvS/DW).
- 12 Daisy Wolthers, "Fragmenten uit werk van Jan Molitor", lezing Groningen, TS jan. 1994, p. 1; brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 1-5-1848 (arch. AvS/DW); brief van gezant A. Merens aan Min. v. Buitenl. Zaken, Praag 23-1-1946 (Arch. Gezantschap Praag (1949) 1945–1951 (1952), Min. v. Buitenl. Zaken, Den Haag [voortaan: arch. GP], inv. 181: 'Stukken betr. personeel werkzaam op gezantschap, 1946–50'). – Over Van der Leeuw en Nijhoff zie: Hans van Dulken, "De cultuurpolitieke opvattingen van prof. dr. G. van der Leeuw (1890–1945)", *Kunst en beleid in Nederland* [I] (Amsterdam: Bockmanstichting/Van Gennep, 1985), p. 146. Student bij en opvolger van Van der Leeuw was Fokke Sierksma, later redacteur van *Podium* en als zodanig bekende van Aimé (zie: Fokke Sierksma, *Prof. dr. G. van der Leeuw, Dienaar van God en hoogleraar te Groningen*. Amsterdam: Wereldvenster, 1951).
- 13 Jan Molitor, "Onze litteratuur in het buitenland", p. 762, waar ook meer over zijn werk (én conflicten met collegae!). Welke krant het hier betreft, heb ik niet kunnen achterhalen. – Najaar 1948 werd er in het Nederlands gezantschap in Praag nagedacht over de opvolging van mej. M. J. Vorrink, die tot dan toe daar vertaalster en daarnaast lectrix Nederlands aan de Praagse handelshogeschool en universiteit was (en "reeds jaren" samenwoonde met Graaf Pio Lazari, ooit getrouwd met een Hongaarse prinses [brief van gezant aan Min. v. Buitenl. Zaken, Praag 3-12-1948]). Haar advies aan de gezant luidde: "Het zou ongewenst zijn, wanneer v. Santen (lector te Olomouc) of andere Nederlandse communist mijn plaats innam." ("Aant. van mej. Vorrink", okt. 1948). Vgl. brief van de gezant aan Min. v. Buitenl. Zaken, Praag 5-11-48: "... gevreesd [sic] moet worden dat, indien mejuffrouw Vorrink haar betrekkingen [...] opzegt, daarvoor in aanmerking gebracht zal worden de communist A. van Santen." (arch. GP, inv. 181) Aimé werd volstrekt ten onrechte communistische sympathieën toegedicht, omdat zijn oudere broer Joop in Nederland voor de CPN in de

Wat Aimé van Santen in de periode tot aan zijn vertrek naar Olomouc herfst 1947 in Nederland heeft gedaan, is niet geheel duidelijk. Bekend is wel dat hij voor de 'zuiveringscommissie' moest verschijnen wegens de beschuldiging, "geld uit Duitse handen aangenomen te hebben", nl. voor studiefinanciering. Hij kon eindelijk zijn doctoraalexamen slavistiek in Leiden doen en hij besloot samen met Paul Rodenko tot oprichting van het tijdschrift *Oost-Europa – recente berichten en voorlichting*, dat echter niet verder kwam dan een nulnummer. Verder begon hij onder de naam Jan Molitor te publiceren: zijn debuut, een veertigtal aforismen, in *Columbus* van begin 1947, en verder enkele artikelen over kunst en literatuur in de Sovjet-Unie en in Polen.¹⁴

Na de oorlog was ook de wederopbouw van Tsjechoslowakije noodzakelijk. In het kader van het cultureel verdrag, dat al sinds 1937 met Nederland bestond en expliciet voorzag in de 'organisation [...] de cours universitaires de langue néerlandaise en Tchécoslovaquie [...] par l'échange de professeurs ou de lectures ou autrement',¹⁵ werd Van Santen zomer 1947 benaderd met het verzoek om Nederlandse taal- en letterkunde aan de Palacky Universiteit in Olomouc te gaan doceren. Waarom juist hij benaderd werd, is niet duidelijk. Dat zijn aanstelling aan het Praags gezantschap daarbij een rol heeft gespeeld, ligt echter voor de hand. Mogelijk was hij ook een bekende van de Tsjechische filosoof-socioloog Josef L. Fischer (1894–1972), die gedurende de gehele oorlog in de Nederlandse Noordoostpolder ondergedoken had gezeten, daardoor 'een groot vriend van Holland' was geworden en na een kort decanaat aan de universiteit in Brno in 1946 tot rector van de universiteit in Olomouc werd benoemd.¹⁶ In oktober 1947 vertrokken de Van Santens naar Olomouc en vonden een woning aan de Palackého nr. 8. Beiden kregen een aanstelling als

Eerste Kamer zat.

- 14 "Tussen Jan Molitor en Ippolyt Wrochow", in: *Columbus*, 2 (1947), 1, p. 118–125. Verder m.n.: "Shakespeare in Rusland", in: *Litterair Paspoort*, 2 (1947), 10; "Opmerkingen over nieuwe toegepaste kunst uit de Sowjet-Unie", *Criterium*, 2 (1947), p. 459–460; "Mickiewicz en de romantiek", in: *Litterair Paspoort*, 2 (1947), 11, p. 8–9; "De hedendaagsche muziek in Polen", in: *Mensch en Melodie*, 2 (1947), 12, p. 386–390.
- 15 "Propositions concernant les relations intellectuelles et artistiques entre le Royaume des Pays-Bas et la République Tchécoslovaque", in: *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, no. 28, art. 2. In 1946 bestond er bij de Nederlandse ambassadeur in Praag – ontorechte – twijfel aan het bestaan van dit verdrag (brief van gezant A. Merens aan Min. v. Buitenl. Zaken, Praag 11-12-1946 (Arch. Dipl. dienst, Min. v. Buitenl. Zaken, Den Haag [voortaan: arch. DD], Code 8, Periode 1945–54, inv. 810.1: "Intellectuele en artistieke betrekkingen met Nederland 1946–47", omsl. 279)), het is van kracht geweest tot 1972.
- 16 Aimé van Santen, "Tsjechoslowaakse Notities – I", in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 9 (1948), 2, p. 63; *Československý biografický slovník* (Praha: Encyklopedický inst. ČSAV, 1992), p. 146. – Fischer hield in mei 1946 een lezing over "De Verzetsbeweging in Nederland" ter gelegenheid van de oprichting van de Tsjechoslowaaks-Nederlandse Vereniging in Praag, waarvan hij tot vice-voorzitter werd benoemd. M.n. premier Zd. Fierlinger en schilder Emil Filla waren lid. (Brief van gezant A. Merens aan Min. v. Buitenl. Zaken, Praag 1-6-1946 [arch. DD, inv. 810.1: "Intellectuele en artistieke betrekkingen met Nederland 1946–47", omsl. 279]).

lector, zij om les te geven in de Russische taal. (Later gaf hij zich in een Nederlandse bundel bij wijze van grap uit als landmeter, "daardoor attent geworden op de bodem, waarop Kafka's wereld is opgetrokken", uiteraard verwijzend naar landmeter K. in *Das Schloß*.¹⁷)

Van belang in dit kader is het feit dat Aimé van Santen de gelegenheid te baat nam om zijn studie slavistiek in Olomouc voort te zetten en af te ronden met een promotie. Ter voorbereiding hiervan volgde hij in 1947-48 colleges in de Russische taal en de Engelse taal- en letterkunde. Het was zijn plan om te promoveren op een proefschrift *Essay on Diabolism and the Satan in Modern Literature*. "Doctoraal doe ik hier, dwz. ik promoveer direct op dat geschrift over de duivel (een beetje omgewerkt) tot PhD, dat vergat ik nog te schrijven. Alleen zijn er allerlei formaliteiten, dat begrijp je", schreef hij in augustus 1948 nog optimistisch aan Rodenko. Een paar maanden later zag hij het minder rooskleurig in: "Ik heb hier eigenlijk een jaar voor niets gezeten, ik ga mijn doctoraal in Brno doen, omdat ze hier zo kloterig formalistisch doen, dat ze er zelf om lachen." Een half jaar later, medio 1949, wezen zijn beoogde promotoren J. Albrecht (Engels) en Josef Kvapil (Frans) het proefschrift ronduit af omdat het eerder "filosofisch-journalistiek" dan wetenschappelijk van aard was, het niet tot de vergelijkende literatuurwetenschap maar tot het "filosofisch-religieuze" probleemveld behoorde, de structuur en de doelstelling niet helder waren, begrippen niet werden gedefinieerd en bronnen niet vermeld. Zij boden tegelijk hulp aan bij de bewerking ervan, maar Van Santen heeft "domweg geweigerd, aan die duivelsdissertatie nog iets te veranderen".¹⁸ Misschien dacht hij toen al aan een bewerking van zijn studie over Franz Kafka waaraan hij al enige tijd bezig was. Het betekende in ieder geval uitstel van de promotiedatum.

Zoals aan het begin al vermeld kwam het idee voor een eigen Kafka-studie annex benaderingsmethode medio 1948 bij Van Santen op.¹⁹ Vanwaar Kafka en vanwaar die "belangrijke nieuwe wetenschap, half historisch, half literair", die in 1950 zou uitmonden in de dissertatie *Asmodai in Prag* en een Nederlandse monografie met gelijke titel, aangevuld met *Franz Kafka, zijn tijd en zijn werk?*

17 Aimé van Santen, "Franz Kafka", in: *Singel 262 – Tweeëntwintig biografieën* (Amsterdam: Querido, 1951), p. 59.

18 *Absolutorium* [...], fakulty filosofické university Palackého, Aimé van Santen, 19-5-1949, en J. Albrecht & J. Kvapil, "Společný posudek práce p. Aimé van Santen", Olomouc, 23-6-1949 (Arch. Palackého Univ. Olomouc [voortaan: arch. PUO]). Brieven aan Paul Rodenko, Olomouc, 16-8-1948, 10-12-1948 & eind mei 1950 (arch. AvS/DW).

19 De passage "Het M. S. van Asmodai heb ik ook maar liever terug; ik zal er dan zelf voor Col.[umbus] (als je het nog wilt hebben) een stuk uit overtikken" in een kaart aan Rodenko, Den Haag 22-9-46 (arch. AvS/DW), na Aimé's verbreking van hun vriendschap, moet een ander manuscript dan dat van *Asmodai in Praag* betreffen. Delen van *Asmodai in Praag* moet hij blijkens een zelfdaterende passage in het boek (p. 32) echter al in 1947 geschreven hebben.

Laat ik eerst iets zeggen over de vraag, wanneer en hoe Van Santen heeft kennism gemaakt met Kafka's werk. In zijn papieren trof ik een tamelijk onbekend Nederlands artikel over Kafka uit 1938 aan,²⁰ maar er valt niet uit af te leiden dat hij het in dat jaar ook al kende. Bovendien kende hij Vestdijks grote en belangrijke Kafka-essay uit 1939.²¹ Interessanter is dat de dichter Max de Jong niet alleen al in 1940–41 in Utrecht zijn kennissen enthousiast maakte voor Kafka's werk, m.n. *Ein Hungerkünstler*, maar ook dat hij het jaar daarop in Leiden met Aimé van Santen kennismaakte.²² Het vermoeden ligt dus voor de hand dat Van Santen, die als slavist zijn blik meer op auteurs als Gogol en Dostojevski gericht had, door De Jong op Kafka attent is gemaakt. In een artikel van Van Santen uit 1948 wordt een zekere Ralph van Braambeek genoemd die hem op de humor bij Kafka gewezen heeft. Achter deze Van Braambeek gaat de wiskundige Jim Dekker schuil, die volgens eigen zeggen in 1945–47 met Aimé van Santen bevriend was (correcter is de periode voorjaar 1946–oktober 1947, daar Van Santen daarbuiten in Tsjechoslowakije was). Kennelijk werd in hun literaire kring – waarin ook Hans van Straten, Emile van Moerkerken en Max de Jong en mogelijk Louis Lehmann verkeerden – vaak in die jaren over Kafka gesproken, maar Dekker zelf (in augustus 1947 naar de VS geëmigreerd) acht het "onwaarschijnlijk" dat hij Van Santen tot Kafka gebracht heeft. Dekker zelf leerde Kafka vermoedelijk al in de jaren dertig kennen via de artikelen van o.a. Menno ter Braak.²³ De vroegste vermelding van Kafka in Van Santens werk is in een kort artikel uit 1947, waar hij *Forschungen eines Hundes* vermeldt.²⁴

Juist in 1947–48 stond Kafka's persoon en werk – en dan vooral de 'anonieme' rol van Praag hierin – in Tsjechische publicaties sterk in de belangstelling. Zo verscheen in die periode in *Kritický měsíčník* een drietal artikelen van Pavel Eisner over Kafka, waaronder een over de Praagse achtergrond van zijn werk; een kopie van dit artikel bevindt zich nog in Van Santens archief. Bovendien kende hij Eisner, "een tsj.[echische] joodse intellectueel", persoonlijk.²⁵ In 1947

20 P. P. J. van Caspel, "Franz Kafka. Strijd in de stilte" I & II, in: *Perspectieven van wordende cultuur*, 5 (1938), 2 (Feb.), p. 26–31; 3 (Mrt.), p. 50–54 (bevindt zich in AvS/DW). Saillant detail is dat dit tijdschrift bij dezelfde uitgeverij, De Driehoek, verscheen als Aimé's *Asmodai in Praag*.

21 *Asmodai in Praag...*, p. 86 (vgl. S. Vestdijk, "De realiteit bij Franz Kafka", in: id., *Lier en lancet* [Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1939], p. 285 n. 3).

22 Niels Bokhove, "Perdok en het hondje", in: *Kafka-Katern*, 2 (1994), 1, p. 6 (op basis van mondelinge informatie van schilder Perdok [= Henk Schellevis], 14-2-1993); Van Straten, "Dood van Aimé", p. 62.

23 Jan Molitor, "Barok en molochisme", in: *Podium*, 4 (1947/48), 11/12 (Aug./Sept.), p. 699 (vgl. "Franz Kafka", in: *Singel* 262, p. 61: "Om Kafka lachen, zoals een van mijn vrienden doet..."). Brief van Jim Dekker aan mij, Princeton, 4-7-1996. Vgl. brieven van Max de Jong aan Hans van Straten, Amsterdam, eind 4-1947 & ca. 1-5-1947 (arch. HvS/MdJ); Max de Jong, *Dagboek* ([Utrecht]: z.n., [1990]), II: 1949, p. 120.

24 "Opmerkingen...", p. 460.

25 "Franz Kafka a Praha", in: *Kritický měsíčník*, 9 (1948), p. 66–82 (kopie in arch. AvS/DW); eerder verschenen van Eisner onder pseud. Faber: "Poznámka ke Kafkovi", in: *ibid.*, 8

was de bundel *Franz Kafka a Praha* met bijdragen van Hugo Siebenschein, de Engelse Kafkavertaler Edwin Muir, Kafka's klasgenoot Emil Utitz en samensteller Petr Demetz uitgekomen; Aimé kende deze bundel en bovendien hadden Eisner en Aimé's latere promotor Pavel Trost hem in maart 1948 gerecenseerd.²⁶ In 1948 verschenen Kafka's *Tagebücher*, besproken door Eisner en Ludvík Kundera.²⁷ Relevant zijn ook twee artikelen van Kafka's kennis Willy Haas in *The Central European Observer* van mei 1947, die ik eveneens in Van Santens archief aantrof. Een van de artikelen gaat over de Praagse achtergrond van Kafka's werk, waarover Haas later nogal lapidair zei: "Ich kann es mir nicht vorstellen, wie irgendein Mensch ihn [Kafka] überhaupt verstehen kann, der nicht in Prag und nicht um 1890 oder 1880 geboren ist."²⁸ Een rol heeft zeker ook gespeeld Trosts artikel in *List* over *Das Urteil* dat hij, verwijzend naar Kafka's vader, expliciet autobiografisch duidt.²⁹ Een en ander bracht Van Santen tot de uitspraak:

Kafka noemt bijna nooit een localiteit met name, maar hij heeft veel zuiverder dan Rilke [in *Larenopfer*] de atmosfeer van het oude Praag opgevangen. Rilke beschrijft en noemt, Kafka vormt, hij maakt van de stad een surrealistische phantasmagorie, verheft haar in mysterie-toestand, legt een onverbreekelijke band tussen het actuele en het tijdloze.³⁰

(1947), p. 205, en "Goethe – Kafka – Heine", in: *ibid.*, p. 473, en later "Ke Kafkovi et cons.", in: *ibid.*, 9 (1948), p. 255–256. Zie over Aimé's contact met Eisner: brief aan Rodenko, Olomouc, 2-6-48 (arch. AvS/DW); J. M., "Kafka en de Tsjechen"..., p. 101.

- 26 *Franz Kafka a Praha. Vzpomínky/Úvahy/Dokumenty* (Praha: V. Žikeš, 1947) (Eisners rec. in: *Kritický měsíčník*, 9 [1948], p. 143–147; Trosts rec. in: *List Sdružení moravských spisovatelů*, 2 [1947/48], p. 156–157). J. M., "Boheemse Reisinotities, ontmoeting met Rex Warner", in: *Litterair Paspoort*, 3 (1948), p. 14, 23; *Asmodai in Praag*..., p. 36, 135, 140. Aimé van Santen over Trost: "Kafka en de Tsjechen", 107 n. 1. – Van Santen kende *List*, want in dezelfde jaargang (p. 202–205) verscheen zijn Dostojevski-essay (zie noot 8) onder de titel "Dostojevskij, existenciální romantik", vertaald door František Holešovský, plaatsgenoot en kennis van Aimé (zie over hem: J. M., "Een Tsjechisch tijdschrift" [over *Blok*], in: *Kroniek van Kunst en Cultuur*, 9 [1948], 6, p. 188–189). – Demetz promoveerde in 1948 in Praag op *Vliv Franze Kafky na anglickou literaturu (1930–1947)* na voorpublicaties over Herman Melville en Sidney Keyes in *ČMF*, 31 (1948). Van Siebenschein verscheen in die tijd over Kafka: "Franz Kafka a člověk", in: *Slovesná věda*, 1 (1948), p. 202–213, en "Tragický pohádkář", in: *ČMF*, 32 (1948/49), 2, p. 75–79.
- 27 Faber [= P. Eisner], "Ke Kafkovým Denkům", in: *Kritický měsíčník*, 9 (1948), p. 325–326; L. Kundera, "Ze deníku Franze Kafky", in: *List SMS*, 2 (1947/48), p. 193–194.
- 28 "Prague 1912 and the beginnings of Kafka", in: *The Central European Observer*, 16-5-1947, p. 139–140; "The Unforgotten Kafka", *ibid.*, 30-5-1947, p. 156–157. W. Haas, *Die literarische Welt. Erinnerungen* (München: List, 1960), p. 33 (van Aimé van Santen is een concept-recensie van dit boek bewaard gebleven die opent met het gegeven citaat – Ongetiteld TS/MS [Rec. W. Haas, *Die literarische Welt*; M. Brod, *Streitbares Leben*], ≥ 1961, bl. 1 [arch. AvS/DW]).
- 29 "Na okraj Kafkova Ortelu", in: *List SMS*, 2 (1947/48), p. 188–192.
- 30 "Kafka en de Tsjechen", 102 (zie over Rilkes *Larenopfer*: J. M., "Een verzengids door Praag", in: *Kroniek voor Kunst en Cultuur*, 11 (1950), 12, p. 314–319).

Heel bijzonder is een andere biografische bron waartoe Van Santen in Praag toegang wist te krijgen: twee van Kafka's nichten. De jongste van Kafka's in Auschwitz omgekomen zusters, zijn lievelingszus Ottla, was in 1920 getrouwd met een Christen, Josef David. Zij kregen twee dochters, Věra en Helenka. Al voor de oorlog scheidden Josef en Ottla, zodat hij niet werd meegezogen in de Holocaust. Omdat hun dochters halfjoods waren, werden zij geïnterneerd in Theresienstadt. Van Santens eerste ontmoeting met hen moet begin oktober 1948 in Praag plaatsgevonden hebben.³¹ Zijn contact gold vooral Helenka, maar hij sprak ook met haar vader die zich onder andere liet ontvallen dat het Kafka's "grootste ongeluk is [...] geweest, Max Brod te ontmoeten", een uitspraak die volgens Van Santen behoorde "tot het verstandigste, dat ik in verband met Kafka heb horen beweren".³² Van Santen kreeg toestemming om Kafka's papieren, die verder "uiterst streng verborgen" werden gehouden, enkele malen in te kijken: Kafka's brieven aan Ottla, de catalogus van zijn bibliotheek en het manuscript van de onvolledig door Brod uitgegeven *Brief an den Vater*.³³ Van Santen mocht "die brief (100pp.) net zo vaak lezen als ik wil. Ik ken hem dus al bijna uit mijn hoofd." Relevant in verband hiermee was de herinnering van de nichten aan "de grofpopulaire manier waarop hij [hun grootvader] zich placht uit te drukken en die voor citeren zelfs niet in aanmerking komt."³⁴ De catalogus van Kafka's bibliotheek vond Aimé van Santen opmerkelijk, want tot zijn verbazing kwamen er relatief veel Tsjechische titels in voor – met name Goll over Chelčický en de Moravische broedergemeente, Kybal over Franciscus van Assisi, Masaryk over zelfmoord, de aforismen van Emanuel Tilš, de dichtbundel *Splav* van Fráňa Šrámek, William James' *Pragmatism*, twee bundels

-
- 31 Vroegste vermelding in kaart aan Paul Rodenko, Olomouc, 14-10-1948 (arch. AvS/DW).
- 32 Gesprek met Věra Saudková, Praag 5-6-1996 (haar zuster kon zich Aimé van Santen nog herinneren); Aimé van Santen, "Pour déplaire", TS [1948] (arch. AvS/DW), bl. 7 (vgl. "Das Schloss", TS ongedat. [concept voor *Asmodai in Praag?*] [arch. AvS/DW], bl. 3: "Brod is mij door mensen, die hem kennen, beschreven als een geile bultenaar").
- 33 Kaart aan Paul Rodenko, Olomouc, 14-10-1948; brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 26-11-1948 (arch. AvS/DW); brieven aan Ottla: *Asmodai in Praag...*, p. 30, 47, 140 (vgl. Kafka, *Briefe an Ottla* [...]. Hrsg. von H. Binder u. K. Wagenbach [Frankfurt/M: Fischer, 1974], p. 35, 87, 89). – Aimé dacht aan een artikel erover in *Litterair Paspoort* (brief aan Sjoerd Leiker, P.S., Olomouc, 12-11-1948), Rodenko aan hetzelfde voor *Podium* en vroeg direct "een stuk over die dingen van Kafka, die je gezien hebt (als je ons 'inédits' van Kafka kunt bezorgen, dan ben je natuurlijk helemaal een aartsengel!! Dit zou een wereldpremière voor *Podium* zijn)." (Brief aan Aimé van Santen, 7-12-1948) In 1950 kwam hij in een brief aan Rodenko op beide – mislukte – plannen terug: "Morrien heeft nog een stuk interview met familieleden van Kafka, waar je hem eens om zou kunnen vragen, wanneer je hem ziet, daarbij is ook een ongepubliceerde tsjechische brief van Kafka met een vertaling; *het middenstuk ontbreekt, maar dat zou ik na kunnen sturen*. Dit was me door mijn hoofd gegaan; het is misschien aardig, iets ongepubliceerds van Kafka met een facsimile op te nemen [in *Podium*]." (brief aan Rodenko, Olomouc, ca. juni 1950) (arch. AvS/DW)
- 34 *Asmodai in Praag...*, p. 19, 27vv, 47, 28; brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 10-12-1948 (arch. AvS/DW).

van Otakar Březina en ook Čapeks *R.U.R.* –, die Kafka's door Aimé van Santen vermoede interesse voor de Tsjechische cultuur extra bevestigden.³⁵

Gemeenschappelijk kenmerk van deze publicaties en bronnen is het verband tussen Kafka's werk en de hem omringende Praagse en Boheemse cultuur. Tijdens een verblijf in het schrijverscentrum kasteel Dobříš, vermoedelijk eind 1947, werd Van Santen door de Amerikaanse, door Kafka beïnvloede schrijver Rex Warner nadrukkelijk op dit verband gewezen: "Hij vond dat je Kafka pas goed begreep, wanneer je de grauwe atmosfeer van het oude Praag op je hebt laten inwerken."³⁶ Sommigen gingen verder en zagen inderdaad zelfs een samenhang met de Tsjechische literatuur van zijn tijd. Zo zou volgens Van Santen een zekere František Götz rond 1922 in een niet nader aangeduide "studie" een verwantschap met Karel Čapek hebben geopperd. Nader onderzoek wees uit dat het hier gaat om *Anarchie v nejmladši české poesii* van een Praagse leraar, later bekend dramaturg van het Nationaal Theater in Praag (1894–1974), die in dit verband Čapeks *Pijnlijke verhalen* noemde.³⁷

Maar belangrijker dan deze aandacht voor Kafka was misschien wel Van Santens wending in de benaderingswijze van literair werk. Tot dan toe had hij zich minstens impliciet een volgeling van de methode van zijn hoogleraar Van Wijk getoond – zo zeer zelfs, dat zijn reeds vermelde Dostojevski-artikel aan zijn vriend Max de Jong het oordeel ontlokte: "Alles, wat hij van Dostojevski vindt, is te vinden in één hoofdstuk van zijn leermeester van Wijk"³⁸ –, nu scheen hij daarvan af te wijken en te kiezen voor een aanpak die hij zelf als "nationaal-existentialistisch" en "antropologisch" betitelde en die wij nu 'cultuurhistorisch' zouden noemen. Van Wijk ging er ten aanzien van de Russische literatuur van uit dat ze moest worden gezien als "a mirror of the spiritual life and historical development of Russia", ze was "the highest

35 *Asmodai in Praag...*, p. 19, 39, 139; A.v.S., *Over Karel Čapek* (Amsterdam: J. van Campen, 1949), 37, 76; *Asmodai in Prag* (diss.), p. 19, 21v, 31, 55. – Een later geraadpleegde catalogus en ook de in 1982 door het Kafka-instituut in Wuppertal aangekochte bibliotheek bleken deze titels niet te bevatten (zie J. Born, *Kafkas Bibliothek. Ein beschreibendes Verzeichnis* [Frankfurt/M: Fischer, 1990], p. 9–10, 167–171).

36 "Boheemse Reisnotities..." , 22; "Tsjechoslowaakse Notities – I", in: *Kroniek voor Kunst en Cultuur*, 9 (1948), 2, p. 63. – Zie over Warner en Kafka: B. Rajan & A. Pearse (eds.), "A Symposium on Rex Warner", *Focus One* (London: Denis Dobson, 1945), p. 7–65.

37 *Over Karel Čapek*, p. 38; *Asmodai in Praag...*, p. 48, 141; "Kafka en de Tsjechen", in: *Litterair Paspoort*, 4 (1949), 29, p. 101–107. F. Götz, *Anarchie v nejmladši české poesii*. II. vydání (Brno: Nakl. St. Kočí, 1922), p. 75 (vgl. p. 139; zie over Götz: J. V. Novák & A. Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (z.pl.: Atlantis, 1995 [repr. van 4e ed., Olomouc: R. Promberger, 1936–39]), p. 1504–1505). In tegenstelling tot wat ik aannam is het niet de vroegste vermelding van Kafka in de Tsjechische receptie (vgl. J. Čermák, "Die Kafka-Rezeption in Böhmen [1913–1949]", in: *Kafka und Prag*. Coll. im Goethe-Inst. Prag 24.–27. Nov. 1992. Hrsg. von K. Krolop, H. D. Zimmermann [Berlin/New York: W. de Gruyter, 1994], p. 217–237).

38 Max de Jong aan Hans van Straaten, ca. 1-12-1946 (arch. HvS/MdJ). In Aimé's publicaties zijn geen verwijzingen naar Van Wijk te vinden.

expression of the Russian spirit, without which Russian history would appear to be chaos with no organising principle", maar de persoonlijkheid van de auteur was in zijn ogen hoe dan ook diens "most essential attribute".³⁹ Van Santen verruimde Van Wijks cultuurhistorische context door er nadrukkelijk ook de religie, de bouwstijl en de politieke ontwikkeling in op te nemen. In dit licht is Van Santens wending weliswaar belangrijk, maar toch minder radicaal dan hijzelf lijkt te beweren.

De aanleiding voor deze wending was de lectuur van een aantal studies. In de eerste plaats moet Mario Praz' *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica* (1930) genoemd worden, dat Van Santen in de Engelse vertaling *The Romantic Agony* (1933) in zijn Leidse tijd van zijn vriend Jacob Evenhuis cadeau gekregen had. Praz bestudeert in zijn indertijd controversiële boek de romantische literatuur "under one of its most characteristic aspects, that of erotic sensibility" (vii). Dit wordt uitgewerkt in vijf hoofdstukken over het Medusa-thema, Satan, De Sade's invloed, de "femme fatale" en de decadenten. Al in 1948 had Van Santen hierover tevergeefs "een stuk gepleegd en naar Morriën gestuurd, die het in *Criterium* zou zetten, maar van dat stuk lammeling heb ik al geen maanden iets gehoord."⁴⁰ Ten tweede was Van Santen duidelijk onder de indruk van de Tsjechische cultuurgeschiedenis door een zekere Miloš V. Kratochvíl, getiteld *Tisíciletou stopou československého lidu*, "een mijlpaal in de cultuurgeschiedenis van Europa". Nadat hij vermoedelijk zomer 1947 in Praag al een manuscript van Kratochvíls hand over de barok gekregen had, maakte Van Santen in Olomouc persoonlijk met hem kennis en noemde hem een van de mensen hier "die kunnen begrijpen wat me voor ogen zweeft [...]. Hierdoor heb ik een 'inwendige' krachtbron aangeboord – met deze mensen valt te praten; meer heb ik voorlopig niet nodig." Onder een notitie over de 'Tsjechische geschiedenis en haar perspectief uit mei 1948, dat onder andere Kratochvíls boek behandelt en bestemd was voor het tijdschrift *Nieuwe Stem*, schreef hij aan redacteur Leiker: "deze boeken dienen vertaald te worden, hoe eerder hoe beter. Ik kan me geen boeken herinneren, die zo aanvuren tot historisch denken, ze hebben me Kafka en Rilke doen vergeten... en weer herinneren. Perspectief voor literatoren!" Kratochvíls boek leverde hem het volgende inzicht:

39 Jan Paul Hinrichs, "A linguist on literature", in: *Nicolaas van Wijk (1880–1941). A collection of essays on his life and work [...]*, ed. by B. M. Groen, J. P. Hinrichs, W. R. Vermeer (Studies in Slavic and General Linguistics, 12) (Amsterdam: Rodopi, 1988), p. 71, 75 en 73.

40 Mario Praz, *The Romantic Agony*. Transl. from the Italian by Angus Davidson (London [enz.]: Oxford UP, 1933) (Van Santen bezat deze editie, ik citeer uit de 2e ed., 2e dr., 1954). Gesprek met Jacob Evenhuis, Scheveningen [23-5?]-1996. Zie over het belang van Praz' studie bv. recentelijk: A. Heumakers, "De oogst van onze eeuw – Mario Praz: The romantic agony, 1933", *NRC Handelsblad*, 12-9-1997, Boeken. – Aimé van Santen hielp Rodenko aan een adres van iemand in Rome met het advies: "vraag hem, je met Praz in verbinding te brengen, die is voor jouw doel geschikt [...]." (Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 10-12-1948 [arch. AvS/DW]).

Er bestaat misschien geen volk in Europa wiens geschiedenis zo illustrerend is voor een dialectische beschouwingswijze als juist dat tsjechische, dat twee eeuwen het habsburgse juk heeft moeten dragen in zijn absolutistische en nog een eeuw extra in zijn bureaucratische vorm. Uit deze grenssituaties kan men en passant een beter begrip krijgen voor Rilke en Kafka, als daar dezen of genen iets aan gelegen is.

Onder de barokke-contrareformistische druk heeft het Tsjechische volk (de horige boer) zijn hussitische onafhankelijkheidszin weten te bewaren en laten gisten. Het waren outsiders als Rilke en Kafka, die de druk ondergingen als een metaphysisch gegeven.⁴¹

De invloed van de studies van Praz en Kratochvíl én – laat ik dat herhalen – van de stad Olomouc op Aimé van Santen vulden elkaar aan: Praz benadrukte de rol van het satanische, het sadistische, het perverse, het gewelddadige in de romantiek en de daaropvolgende decadentie, Kratochvíl en Olomouc maakten Van Santen duidelijk dat die invloed in Midden-Europa niet zozeer de romantiek als wel de katholieke barok betreft. Dat is de kern van zijn artikel "Barok en molochisme" uit 1948. In het begin is Van Santen ongenueanceerd door te stellen dat alle door Praz genoemde kenmerken niet de romantiek maar de barok gelden en Praz dus "domweg een gebrek aan feitenkennis" had, verderop nuanceert hij dit verwijt door onder andere een onderscheid te maken tussen de door Praz behandelde Zuid- en West-Europese barok en de door hem genegeerde barok in Midden-Europa (lees: Habsburgse rijk, Oostenrijk-Hongarije). Van Santens centrale argument hiervoor is dat in dit deel van Europa "het neuralgische centrum, de test-case, de compleetste fossiel, te bestuderen [is] in zijn ongeschonden staat niet alleen, maar in zijn ongeschonden omgeving, wat misschien nog wel belangrijker is", hier is het "een integraal en langdurig verschijnsel" geweest en omvatte het "alle levens- en cultuurverschijnselen".⁴²

Deze cultuurhistorische benadering met grote nadruk op de barok paste Van Santen voor het eerst toe in zijn bijdrage "Franz Kafka en de Tsjechen" in het Kafka-nummer van Adriaan Morriëns *Litterair Paspoort*, dat gepland was voor september 1948 maar uiteindelijk een jaar later verscheen. Voor het verband tussen Kafka en de barok draagt hij diverse elementen aan: de diergeschiedenissen in *Die Verwandlung*, *Josephine die Sängerin*, *Forschungen*

41 "Barok en molochisme", 702 (vgl. "Een Tsjechisch realist. De betekenis van Josef Navrátil" [I], in: *Kroniek voor Kunst en Cultuur*, 9 (1948), 10, p. 275), 698. Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 2-6-1948 (arch. AvS/DW); "Tsjechische geschiedenis en haar perspectief", TS, en *post scriptum* hierbij aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 1/12-5[?]-1948 (arch. AvS/DW). – Miloš V. Kratochvíl, *Tisíciletou stopou československého lidu* (= Vědě lidu XX. věku, 2) (Praha: Sfinx, 1947); daarnaast besteedt de notitie aandacht aan: Otakar Odložilík, *Nástin československých dějin* (5e dr., 1947).

42 "Barok en molochisme", p. 692, 697, 698; "Barok, geen molochisme", in: *Podium*, 5 (1949), 9/10, p. 561–562. Vgl. *Over Karel Čapek*, p. 26, waar Van Santens kritiek op Praz niet blijkt.

eines Hundes en *Der Bau* gekoppeld aan De Lautréamonts animalisme, het sadisme in *In der Strafkolonie* (een paar jaar later door een ander verbonden met Octave Mirbeau's frequent door Praz genoemde *Le jardin des supplices*⁴³) en de knechtende en vernederende bureaucratie in *Der Prozeß* en *Das Schloß* als Oostenrijk-Hongaars "diabolisme in rein-cultuur". Tot besluit plaatst hij Kafka aan het eind van een stamboom van demonische vrijgezellen – de "normale toestand van de litteraire held" sinds de romantiek – die begint met de figuur Asmodai in het apocriefe bijbelboek *Tobit*. De keuze van deze figuur voor de titel van zowel monografie als dissertatie lichtte hij expliciet toe in de laatste: Asmodai – een demon "die uit ijverzucht een aantal mannen vermoordt, die in het huwelijk wensen te treden met een mooie vrouw" en als zodanig "een kapitaal archetype" – "bezeichnet die Sterilität und auf Grund dessen den Neid, der sich in beliebiger Reihenfolge auf ein oder mehrere Ehepaare bezieht" en zo

am kürzesten die psychologische Komponente in der Persönlichkeit Kafkas, die natürliche Anlage, die vor Allem in seiner ersten Schöpfungsperiode zum Ausdruck kommt. Diese Veranlagung vereinigt sich im Lauf seines Lebens mit einer kulturellen Komponente. Der Mensch Kafka wird der Aussenwelt ausgeliefert, er findet in seiner Lage keinen Halt, er studiert die Rechtsgeschichte der Doppelmonarchie und orientiert sich in Prag, dem komplizierten kulturellen Gebilde von damals.

Eerlijk gezegd is het mij nog niet erg duidelijk, al is het waar dat zeker in Kafka's vroege werk de vrijgezel een frequent motief is. In de monografie wordt slechts en passant op het "asmodaëische complex" ingegaan.⁴⁴

Aimé van Santens monografie, vóór de dissertatie ontstaan dus, bestaat uit een inleiding, negen hoofdstukken en een chronologie. Het eerste hoofdstuk geeft een biografische schets, per jaar samengevat in de afsluitende chronologie. In de tussenliggende hoofdstukken wordt nader ingegaan op *Beschreibung eines Kampfes* en *Das Urteil, Die Verwandlung*, de drie romans, de 'China-cyclus' en *Ein Hungerkünstler*. Tot slot volgen enkele schimpscheuten tegen Max Brod.⁴⁵

43 Zie W. Burns, "In the Penal Colony": Variations on a theme by Octave Mirbeau", in: *Accent*, 17 (1957), 2, p. 45–51; uitgewerkt in: H. Binder, *Kafka-Kommentar zu sämtlichen Erzählungen* (München: Kindler, 1975), p. 176–181; zie ook: F. Kafka, *In der Strafkolonie. Eine Geschichte aus dem Jahre 1914*. Hrsg. v. K. Wagenbach. Vollst. veränd. u. erw. Neuausg. (Berlin: Wagenbach, 1995), p. 107–113.

44 Brief aan Sjoerd Leiker, Olomouc, 11-7-1948 (arch. AvS/DW). "Capeks Apocryphenboek", p. 122–123; *Asmodai in Prag* (diss.), p. 10–11; *Asmodai in Praag...*, p. 34–35. – Animalisme: vgl. J. M., "Opmerkingen over nieuwe toegepaste kunst uit de Sovjet-Unie", p. 460.

45 Een voorpublicatie van het hoofdstuk over de 'China-cyclus', "Staatsraison en volksbegoocheling", verscheen als "Kafka als staatsfilosoof" in *Podium*, 6 (1950), 7, p. 420–430, dat over *Ein Hungerkünstler*, "De kunstenaar en de honger", als "Kafka's Hungerkünstler" in *Podium*, 6 (1950), 10/12, p. 630–637, de chronologie ook in het Kafka-nr. van

Ik zal hierover niet uitwijden, omdat mij in dit verband alleen het perspectief interesseert waarbinnen Aimé zijn Kafka-interpretatie gestalte gaf.

Dit perspectief is niet wezenlijk anders dan in het artikel voor het Kafka-nummer van *Litterair Paspoort*. Elementen daarvan zijn opnieuw het vernederend "bureaucratisch absurdisme" in de dubbelmonarchie, het "institutioneel symbolisme" of schematisch "analogisme", de Centraal-Europese barok met haar wreedheid – met name herleid tot Kafka's jeugdvriend Oskar Pollak, kunsthistoricus en barokkenner en vertegenwoordigd door de Jezuiten en in het bijzonder Ignatius van Loyola – en de interesse voor de Tsjechische literatuur. Bovendien is er hier iets van Freuds psychoanalyse te bemerken.⁴⁶ Opvallend is dat Van Santen zijn Tsjechoslowaakse inspiratiebronnen – vooral Kratochvíl (rol van barok), Eisner (Praag als decor) en Trost (slot Friedland als model voor het slot) – volledig onvermeld laat.

In juni 1949 kwam het tot een contract met uitgeverij De Driehoek, waarin april 1950 als deadline werd afgesproken.⁴⁷ Bijna twee jaar na het eerste idee voor zijn Kafka-monografie, in maart 1950, kon Van Santen – zij het onder druk van een manende brief van de uitgever – tot een afronding komen. Vermoedelijk eind 1949, een half jaar nadat hij een contract met de uitgeverij had ondertekend, schreef hij aan Rodenko:

Dat boek over Kafka had ik voor eind November [1949?] af zullen hebben, maar ik kon geen schrijfmachine lenen en daardoor kwam die zaak achterop tot ik plotseling op 1 November de angst kreeg en als een gek ben gaan zitten nadenken en schrijven, met het gevolg, dat ik het boek wel tegen eind November zo goed als compleet had, maar plotseling de laatste twee of drie paginas niet meer kon schrijven. Sinds die tijd heb ik een dwangmatige afkeer van de hele zaak. Ik geloof, dat het mij gelukt is, veel nieuw materiaal te verwerken en dus vele nieuwe gezichtspunten naar voren te brengen; in zekeren zin ben ik dus wel tevreden.

Een paar maanden later kon hij zijn Kafka-studie evalueren, waarbij hij tegelijk zijn ambities expliciet maakte:

Voor dit werk heb ik meer materiaal verzameld dan voor enig ander en ik geloof, dat ik inderdaad een archimedische hefboom gevonden heb om een deel van de wilde speculaties over hem te ontzenuwen en hem met beide benen weer op de grond terecht te laten komen van welke men hem met alle geweld heeft willen scheiden – maar, zoals ik zei, is me de ware fut ontbreken; ik heb het voornaamste wel opgeschreven en ik geloof wel, dat het zich kan laten zien naast andere elaboraten, maar ik wou, dat het hecht in elkaar zat, dat er geen

Litterair Paspoort, 4 (1949), 29, p. 116–118.

46 *Asmodai in Praag...*, p. 15, 17; p. 20–24 (z.o. 60–62, 79–81); 22–23, 81, 100; p. 18–19, 38–39, 138–140; p. 35, 52, 55–56, 65–66, 77, 82.

47 Het contract bleek nog aanwezig in het archief van De Driehoek, Amsterdam (met dank aan W. Heule, de huidige directeur).

speld tussen te krijgen was en dat eindelijk iets werd, waarin Jan Molitor zichzelf overtrof. Enfin, de fundamenten zijn gelegd [...]. Maar het is nog niet 'lückenlos', de verbinding tussen de verschillende strata en het oeuvre is nog niet compleet. Je zou zeggen, wanneer het compleet was, zou het een revolutionaire gebeurtenis zijn; dat is natuurlijk precies, wat ik beoog en alleen te bereiken door een maximale conjunctie van wetenschappelijkheid, vermindering van speculatie of dogmatiek mét triomfen van de intuïtie (die natuurlijk aan de 'wetenschappelijkheid' ten grondslag ligt, we hoeven elkaar geen smoesjes te verkopen). Het is misschien een te groots opgevat plan en juist daarom kan ik niet tevreden zijn; wanneer ik intussen bedenk, dat ánderen zich tevreden hebben gesteld met het includeren van enkele vooroordelen en hobbies (Zionisme, dialectische theologie, psychoanalyse), is het resultaat voorlopig nog niet eens armoedig.

Eind 1950, toen het boekje zou verschijnen, was hij in zekere zin nog kritischer:

het zal wel tegenvallen, denk ik. In ieder geval zou ik nu een beter boek kunnen schrijven en ook een heel nieuw licht laten schijnen op Strafkolonie en zulke verhalen als Blumfeld, Bau, Forschungen, vooral wanneer ik niet gehandicapt ben door de eis, een inleiding te verschaffen.⁴⁸

Helemaal enthousiast was uitgever H. Methorst niet: wel over de inhoud, maar niet over de stijl, het "slechte Nederlands, vooral de vele vreemde woorden". Van Santen ging ermee akkoord dat een redacteur de tekst zou verbeteren.⁴⁹

Hoe is Van Santens dissertatie nu uit zijn voltooide monografie ontstaan? Welke keuzes en aanpassingen heeft hij gemaakt om alsnog een acceptabel proefschrift te kunnen voorleggen? En dat alles binnen een nogal korte periode, aangezien anderhalf jaar na de communistische coupe de tijd voor Van Santen begon te dringen; zijn aanwezigheid werd al sinds herfst 1948 steeds minder op prijs gesteld, zo bleek uit "hem volkomen onleesbare briefjes" van het rectoraat en ook het Ministerie van Onderwijs in Praag.⁵⁰ Nu het Kafka-boek af was, had hij zijn promotoren alsnog iets te bieden. In mei 1950 berichtte hij Rodenko:

Intussen heb ik verschrikkelijke spijt over de tijd, die ik voorbij heb laten gaan, want ik ben hier met een paar proffen overeengekomen, het hele boekje met een uittreksel in het Duits, hier als dissertatie in te leveren; dat het in boekvorm

48 Brieven aan Rodenko, Olomouc, eind[?] 1949 en 17-3-1950 (arch. AvS/DW). Kaart aan Rodenko, Olomouc, 28-11-1950 (arch. AvS/DW).

49 Brief aan Rodenko, Olomouc, eind 5-1950 (arch. AvS/DW).

50 Conceptbrief aan rectoraat Univ. Olomouc, Olomouc, 7-12-1948 (arch. PUO), en andere correspondentie 1948-51 (arch. PUO, arch. AvS/DW).

verschijnt, blijken zij als voldoende garantie te beschouwen voor het peil van de inhoud.⁵¹

De omwerking moest in korte tijd geschieden en was afgerond in herfst 1950. Voor de briefwisseling met Holland had hij even geen tijd. Op 18 oktober schreef hij aan Rodenko:

De reden, waarom ik niet eerder terugschreef is, behalve de gebruikelijke vertraging, het feit, dat ik eerst een duitse vertaling moest maken van een deel van het Kafka-boekje. Ik heb het eigenlijk omgewerkt – bepaalde gedachten zijn nu weer duidelijker geworden. Ik heb het gisteren afgemaakt en ingeleverd. [Js!] en weder dienende hoop ik zo gauw mogelijk te promoveren, aangezien ik tot de ambtenarij, die mij geld zou kunnen verschaffen, niet kan doordringen, precies zoals bij Kafka.⁵²

De dissertatie bestaat uit drie delen, waarvan alleen het eerste en grootste een titel draagt: "Die Zeit". De twee andere beslaan 4/10 van het geheel. Eerste conclusie: de dissertatie is nogal onevenwichtig van opzet en lijkt in haast gemaakt. Vergelijking van beide publicaties⁵³ brengt aan het licht dat "Die Zeit" is gebaseerd op het biografische eerste hoofdstuk, "De Tijdlijn", van de monografie, bovendien is gebruik gemaakt van de hoofdstukken over *Der Prozeß*, *Das Schloß* en *Ein Hungerkünstler*. De twee andere delen steunen vooral op het hoofdstuk "Staatsraison en volksbegoocheling", dus het meest uitgesproken politieke hoofdstuk van het boekje. Aimé zelf noemde Kafka's rechts- en staatsfilosofie in zijn proefschrift "ein wichtiges Kapitel" in diens denken, "trotzdem es ihm nie gelungen ist, etwas Abschliessendes zu sagen."⁵⁴

Wanneer men de gehele dissertatie overziet, ontkomt men dan ook niet aan de indruk dat zij ten opzichte van het boek tamelijk gepolitiseerd is en wel in communistische en nationalistische zin. Kennelijk was dat ook nodig om de

51 Brief aan Rodenko, Olomouc, eind 5-1950 (arch. AvS/DW).

52 Brief aan Rodenko, Olomouc, 18-10-1950 (arch. AvS/DW). – Al twee jaar eerder dacht Aimé van Santen aan een Tsjechische vertaling van zowel zijn Čapek- als zijn Kafka-boekje (brief aan onbekende uitgever, Olomouc, 16-11-1948 [arch. AvS/DW, map "Litt. Correspondentie"], waarin hij suggereert dat de Nederlandse Kafka-monografie al verschenen is!), maar die zijn bij mijn weten nooit verschenen.

53 Bij twee aanvankelijk onidentificeerbare typoscripten in het Van-Santenarchief bij Daisy Wolthers, beide getiteld "I Die Zeit", bleek het na ontdekking van de dissertatie in Olomouc te gaan om: (1) een eerdere versie, bestaande uit twee onderling verschillend gecorrigeerde en onvolledige (p. 3 & 8–58) doorslagen, en (2) een met de dissertatie qua tekst identieke, maar qua typemachine verschillende, met de hand licht gecorrigeerde doorslag. Het exemplaar in Olomouc is duidelijk een tweede of nog verdere doorslag (alleen de "Anmerkungen und Bibliographie" zijn met de typemachine van (1) getypt); het origineel is vermoedelijk aan de promotoren gegeven.

54 Zie noot 45. Vgl. *Asmodai in Prag* (diss.), p. 39–42, 44–50, 57–61, 62, met *Asmodai in Praag...*, resp. p. 97–100, 100–103, 104–108, 109. *Asmodai in Prag* (diss.), p. 15.

promotoren tevreden te stellen. Zo wordt een in het boekje neutraal aangeduide Weense kunsthistoricus in het proefschrift "der grosse tschechischer Kunsthistoriker [...], einer der Wiener tschechischer Abstammung, die ihre nationale Zugehörigkeit nie verleugnet haben." Terwijl in de monografie de Silezische *Weberballade* alleen als motto boven het *Prozeß*-hoofdstuk geciteerd wordt, wordt in de dissertatie veel uitgebreider aandacht besteed aan de weversopstand. Hetzelfde geldt voor Kafka's belangstelling voor de Tsjechische literatuur. Alleen in het proefschrift gaat hij uitgebreid op Kafka's belangstelling voor de arbeidersbeweging in, alleen hier worden de muizen in *Josefine, die Sängerin* "ein proletarisches Volk" genoemd, alleen hier benut hij Rudolf Fuchs' kritische recensie van Brods Kafka-biografie in het Moskouse blad *Internationale Literatur* van 1938, waarin deze een "sociale interpretatie" van Kafka's werk bepleit. Enzovoort.⁵⁵

Dit duidelijk politieke accent viel in de smaak bij Van Santens promotoren, Pavel Trost en Josef Kvapil. Kvapil noemde in zijn beoordeling van de dissertatie Kafka degene die "van het kwartet Rilke–Werfel–Brod–Kafka het dichtst bij het Tsjechische volk en de Tsjechische cultuur stond, alsook bij de Tsjechische revolutionaire democratie en ten dele bij de socialistische beweging." Hij was blij met "de juiste vaststelling van de kapitalistische maatschappij als belichaming van de duivel"⁵⁶ en de toepassing van Lenins principe van het sociaal realisme dat de kunst een weerspiegeling van de sociale werkelijkheid moet zijn. Uit de dissertatie bleek onvoldoende historische kennis van de positie van de Tsjechen in de dubbelmonarchie. Trost deelde Kvapils kritiek deels en voegde er andere punten aan toe. Hij vond het proefschrift "niet grondig uitgewerkt, het is meer een vrije reeks 'glossen'", het bevatte volgens hem een aantal "twijfelachtige invallen". Dit gold beslist niet voor Aimé van

⁵⁵ *Asmodai in Praag...*, p. 30, 77, 19 (vgl. 137–138), *Asmodai in Prag* (diss.), p. 7, 16–18 (vgl. 33–34), 21–23, 18–20, 22. – Fuchs' recensie is onder de titel "social awareness" verschenen in: A. Flores (ed.), *The Kafka Problem* (New York, 1946), p. 247–250, een bundel die Van Santen in 1948 via de redacteur van de *Kroniek van Kunst en Cultuur* van Kafka-liefhebber Lou Lichtveld (ps. Albert Helman) vermoedelijk (te leen) kreeg (brief van L. P. J. Braat, Amsterdam 23-5-1948 [arch. AvS/DW, map "Litt. Correspondentie"]); vgl. *Asmodai in Prag* [diss.], p. 11 & "Anm. u. Bibl."). In 1954 zou Van Santen via bemiddeling van de Gentse Kafka-kenner Herman Uyttersprot door Flores benaderd worden voor een bijdrage aan de bundel *Franz Kafka Today* (1958) (brief van H. Uyttersprot aan N. Bakker, Gent 29-8-1954 [in mijn bezit]). In het Van-Santenarchieef (arch. AvS/DW) bevindt zich een typoscript "Syngensis or Intercode [oorspr.: Between two languages] (Franz Kafka and the problem of interplay [oorspr.: interlinguism])", die de handgeschreven – aan Uyttersprot gerichte? – notitie draagt: "Dit opstel is geschreven op verzoek van Prof. Angel Flores te Wisconsin, U.S., voor een verzamelbundel van opstellen over Kafka, die nog dit jaar zou verschijnen. U ziet, hoe vruchtbaar onze discussie over Kafka is geweest!" Aimé's bijdrage ging niet door. – Zie over Fuchs: *Asmodai in Praag...*, p. 19, 138, 139.

⁵⁶ In het origineel: "jenž ze čtveřice Rilke–Werfel–Max Brod–Kafka měl nejbliže k českému lidu a k české kultuře, stejně jako k českým revolučním demokratům a zčásti již také k hnutí socialistickému." – "odtud na př. celkem dobré zjištění o literárním motivu vtělení ďábla v kapitalistické společnosti".

Santens hoofdgedachte, nl. het "juiste concept", het "Habsburgse motief" dat men Kafka moet duiden "vanuit het toenmalige Praag en vanuit zijn specifieke problematiek." Centraal staat bij Van Santen Kafka's "belangstelling voor de arbeidersproblematiek, voor de revolutionaire beweging, voor het 'proletarische Tsjechische volk'; hij toont aan dat Kafka blijvend leed onder het besef van zijn 'valse situatie tegenover de arbeiders' – als zoon van zijn vader en als ambtenaar van de overheid." Dit uitgangspunt was "tot nu toe niet uitgebuit." Waarschijnlijk dank zij dit sterke uitgangspunt, dat tegelijk het regime welgevallig was, lieten zowel Kvapil als Trost Van Santen met zijn qua uitwerking zwakke proefschrift – deels vanwege dezelfde criteria als die van de uitgeverij – toe tot "de strenge doctorexamens"^{57 58} die uiteindelijk op 21 december 1950 plaatsvonden. De maand daarop verscheen in Nederland *Asmodai in Praag* in de winkel.

Intussen had Van Santen zijn gedwongen terugkeer naar Nederland voorbereid, zeker nadat hij een verzoek van de overheid om een positief boek over Tsjechoslowakije te schrijven had afgewezen. Hij had het krap: het laatste jaar had hij in zijn levensonderhoud voorzien met een handeltje in tweedehandsboeken en hij had zelfs zijn Hollandse vrienden om voedselpakketten moeten vragen. Op 8 mei 1951 stond hij plotseling in Amsterdam op de stoep bij Max de Jong.⁵⁹ Echter zonder vrouw, kind en schoonmoeder, zij mochten van de KGB het land niet uit. Dank zij goede contacten met het Rode Leger, dat door de KGB werd tegengewerkt, konden vrouw en kind korte tijd later alsnog weg. Wat zijn schoonmoeder betreft, had Van Santen al eerder maar nu ook in Amsterdam De Jong voorgesteld om een schijnhuwelijk bij volmacht met zijn schoonmoeder aan te gaan om haar zo het land uit te krijgen, maar De Jong weigerde steeds. Er werd vervolgens een schijnhuwelijk met een Rotterdammer overwogen en het Ministerie van Buitenlandse Zaken werd ingeschakeld, dat inderdaad moeite deed ondanks het

57 In het origineel: "Není propracována, nýbrž je to dost volná řada glos." – "Vedle pozoruhodných myšlenek jsou tu i pochybné nápady." – "správné koncepci, že Kafku je třeba vykládat ze soudobé Prahy a z její specifické společenské problematiky" – "habsburský motiv" – "Van Santen staví do popředí Kafkův zájem o dělnickou otázku, o revoluční hnutí, o 'proletářský český národ'; dokazuje, že Kafka nepřestal trpět vědomím o 'falešné situaci vůči dělníkům' – jako syn svého otce a jako veřejný úředník." – "Tato koncepce nebyla dosud vyčerpána." – "k přísným zkouškám doktorským."

58 Josef Kvapil, "Posudek rozpravy AIMÉ VAN SANTEN, ASMODAI IN PRAG", 14-11-1950; Pavel Trost, "Posudek", 16-11-1950 (arch. PUO). Zie over Lenins literaturopvatting bijv. zijn "Lev Tolstoj als spiegel van de Russische revolutie", in: *Over Tolstoj* (Moskou: Progres, 1974), p. 5-11. – Met dank aan Jos Schneider voor zijn hulp bij de vertaling van deze stukken.

59 Gesprekken met Nadja van Santen, 1996. Brief aan Paul Rodenko, Olomouc, 16-9-1950 (arch. AvS/DW). De Jong, *Dagboek*, III: 1950-1951, p. 264. Pas een half jaar later, op 13-10-1951, stond er in *Algemeen Handelsblad* een berichtje over Van Santens terugkeer. Mogelijk is hij tussendoor weer terug geweest.

advies van de BVD om zich "van de heer van Santen enigszins te distanciëren." Enkele jaren later volgde Van Santens schoonmoeder alsnog en wel op voorspraak van zijn broer Joop bij de autoriteiten in Moskou.⁶⁰

Zoals reeds vermeld, had Aimé van Santen geen hoge dunk van zijn werk. Eind 1950 schreef hij over zijn boekje: "het zal wel tegenvallen, denk ik. In ieder geval zou ik nu een beter boek kunnen schrijven". Zijn vriend Max de Jong was niet erg enthousiast: "Bij Erasmus boeken zitten bekijken die ik niet wou hebben – en toen voor mijn fatsoen maar het boekje van Aimé gekocht", noteerde hij mei 1951 in zijn dagboek.⁶¹ Sommige recensenten waren evenmin enthousiast, andere gelukkig wel. Een van de eerste recensenten was een Barthiaans theoloog, die al zijn stempel had gedrukt op de Kafka-receptie van de jaren dertig – m.n. Marsman – met een religieuze, op Brod georiënteerde interpretatie: K. H. Miskotte. Het is een zeer afwijzende bespreking. Volgens hem plaatst Aimé van Santen weliswaar naast de "zwevende gevoelsinterpretatie" een "sociologische" die zich baseert op de "concrete omgeving van Kafka's jeugd", maar het bracht hem "niet verder in het *verstaan* van het wondere oeuvre". Van Santen legt te veel nadruk op het biografisch-historisch element en is eigenlijk "zeker minder congeniaal" dan Brod en "komt aan de massa tegemoet." Voor een zekere Govaart waren Kafka's verhouding tot zijn vader en tot de staat de centrale thema's bij Van Santen. Van interpretaties à la Miskotte was hij afkerig, maar Van Santen had toch te weinig rekening gehouden met "de steeds theocentrische instelling van de Joodse geest". Bovendien haperde de structuur van het boekje en had hij de uitbreiding naar "de algemeen-menselijke probleem-stelling" nagelaten. In de aankondiging van een paar regels in *Vrij Nederland* citeerde een anoniem (Johan van der Woude?) de omslagtekst en concludeert dat Van Santen hem van zijn bewering, dat Kafka's werk niet duister is, "echter in dit boekje niet heeft overtuigd." Drie weken later volgde een bespreking in het *Utrechtsch Nieuwsblad* door een zekere E. B. (niet F. Bordewijk dus, die in die tijd ook voor deze krant schreef). Voor hem was Kafka vooral "raadselachtig" en Aimé reikte hem enkele sleutels ter oplossing. Het qua stijl "wat brokkelige en weinig soepele" boekje bood hem "het vrij uitzicht op vele Kafka-verschijnselen", hierin wordt Kafka "rondgedraaid tot we gelegenheid hebben gehad alles wat literair aan hem is, in détails te bekijken." De toentertijd bekende recensent Van Heerikhuizen was niet zo enthousiast; volgens hem ademt Van Santen studie een "leutige vrijdenkersgeest" – denk aan Praz als inspiratiebron! – en, bijna in de woorden van promotor Trost, bevat ze een "rommelige hoop goede invallen en observaties".

⁶⁰ Brieven van Gezantschap Praag aan Min. van Buitenl. Zaken, Praag, 9-8-1951, 4-4 & 10-10-1952; brief aan Min. van Buitenl. Zaken, Rotterdam, 15-8-1951 (alle: arch. DD, GS 1945-54, inv. 413.03). De Jong, o.c. Gesprekken met Nadja van Santen, 1996.

⁶¹ De Jong, *Dagboek*, III: 1950-1951, p. 264.

Twee bekenden van Van Santen, de door hem bekritiseerde Adriaan Morriën en zijn vriend Paul Rodenko, reageerden pas in 1952. Morriën hield het kort: hij prees, net als Trost, Van Santen voor het ondernemen van "wat het meest voor de hand lag, maar tot nu toe vrijwel geheel werd verwaarloosd", nl. de cultuurhistorische aanpak: Kafka was "een kind van zijn tijd en zijn milieu, ook al heeft hij beide op een grandioze wijze gecritiseerd." Rodenko, die het ontstaan van Van Santens boekje via hun briefwisseling min of meer had kunnen volgen, was blij met de "ont-brod-deling" van Kafka's werk – het ondoen van Brods steeds meegeleverde interpretatie –, maar miste – waarschijnlijk indachtig Praz' studie, die Rodenko ook kende – een vergelijking van *Das Schloß* met slot Silling in De Sade's *120 journées de Sodome*. Ook de bekende criticus Ben Stroman was blij met de bevrijding van Kafka's werk uit Brods "emballage", maar Van Santens aanpak was voor hem ook weer te eenzijdig biografisch en daarom te simplistisch. Merkwaardig is zijn klacht dat Van Santen Kafka tot de romantiek en niet tot de barok wil rekenen. Feit is dat Van Santen eigenlijk beide lijkt te doen en zo geen duidelijke positie lijkt te kiezen, mogelijk door zijn ook door Stroman als zodanig onderkende "geenszins helder geformuleerde beweringen".⁶² Tot zover de eigentijdse receptie.

Op twee recensies heeft Van Santen gereageerd in een ongepubliceerde notitie, waarschijnlijk nog in 1951: die van Miskotte en de korte in *Vrij Nederland*. Maar zijn repliek is niet zo sterk: hij beschuldigt beiden er met name van dat zij alleen de omslagtekst hebben gelezen en dat deze niet van hem maar van de uitgever afkomstig is. Hij wijst erop dat hij toegang tot informatie had die zij niet hadden en zegt dan triomfantelijk – en ietwat profetisch, zo zal dadelijk blijken – dat zijn studie "nog actueel zal zijn, wanneer de Miskottes al niets meer te beweren zullen hebben, al heeft hij zich honderd thuis gefabriceerde blikken medailles voor 'progressiviteit' op de borst gespeld." Maar in een brief aan Rodenko gaf hij Miskotte gelijk op het punt dat hij "flink aan de massa tegemoetgekomen" was. En kort daarop kon hij aan Rodenko melden waarom Miskotte's recensie zo negatief geweest was; hij had namelijk net gehoord dat

Miskotte zelf al voor de oorlog een godzalig opstel over Kafka gepleegd had, hij heeft zich dus *zeer persoonlijk* gegrepen gevoeld en waarschijnlijk gedacht,

⁶² K. H. Miskotte, *In de Waagschaal*, 18-5-1951 (knipsel in arch. AvS/DW); Th. Govaart, "Poging tot Kafka-interpretatie", [periodiek onbekend], na 18-5-1951 (knipsel in arch. AvS/DW); Anon., "Boekenjournaal", *Vrij Nederland*, 4-8-1951; E. B., "Franz Kafka en zijn werk. Naar oplossing van raadselen", *Utrechtsch Nieuwsblad*, 25-8-1951 (knipsel in arch. AvS/DW); F. W. van Heerikhuizen, "Van en over Franz Kafka", *Het Boek van Nu* 5 (1951/52) 5 (jan.), p. 97-98; A. Morriën, "Genie der tegenstrijdigheid", *Het Parool*, 26-1-1952; P. Rodenko, "Kafka 'ont-broddelt'", *Critisch Bulletin* 19 (1952) mrt., p. 130-133 (ook in: P. Rodenko, *Verspreide kritieken*. Bez. door K. Hilberdink [= *Verzamelde essays en kritieken*, 4] [Amsterdam: Meulenhoff, 1992], p. 286-288); brief aan Rodenko, Olomouc, 10-12-1948 (arch. AvS/DW; z.o. noot 40). B. Stroman, "Franz Kafka en de emballage", *Kroniek van Kunst en Cultuur* 13 (1953) 5 (juni), p. 102-104.

dat ik hem speciaal op de korrel genomen heb met mijn godshaat en rancune tegen de dominés. Nu moet dus gewoon iemand hem zeggen, dat ik geen gelegenheid gehad heb, zijn geschriften te raadplegen en dat ik anders mijn mond wel gehouden zou hebben over progressieve dominés, die het toch zo goed menen en zich niet opgelaten wensen te voelen over het feit, dat ze toch mislukte anachoreten zijn. Maar wie moet ik er op af sturen?⁶³

Na *Asmodai in Praag* trachtte Aimé van Santen een universitaire loopbaan op te bouwen. Rond 1955 was hij enkele jaren als wetenschappelijk assistent werkzaam aan de Utrechtse universiteit en begon daar in 1958 aan een studie over het verschijnsel tweetaligheid, m.n. bij Kafka. Hiervan zijn vele notities bewaard gebleven, maar tot een publicatie is het nooit gekomen. Hij werd voor een hoogleraarschap gepasseerd en wendde zijn aandacht naar de dichtkunst, in het bijzonder de combinatie daarvan met de beeldende kunst, het zgn. 'lettrisme'. Er volgde een enkele publicatie in *Gard Sivik*, verder is er veel bewaard gebleven. In 1965 werd hij uitgenodigd om aan een Kafka-congres in Berlijn deel te nemen, maar hij moest afzeggen omdat zijn pas niet op tijd klaar was. Later wijdde hij zich geheel aan de ontwikkeling van een nieuwe logica. Zijn vriendin zorgde er intussen in 1979 voor dat er een herdruk van zijn Kafka-boekje uitkwam. Aimé van Santen stierf in haar Haagse flat op 21 februari 1988, slechts een paar maanden na een groot interview door Igor Cornelissen in *Vrij Nederland*.

Laat ik afronden met de reacties op de herdruk van Van Santens studie in 1979, bijna dertig jaar en dus vele nieuwe Kafka-interpretaties later. Volgens Hans Warren was Van Santens methode "in onbruik geraakt", maar had hij desondanks toch "belangwekkende resultaten" geboekt, beter dan het "intellectualistisch gezwam" van de immanente duiders. Jan Verstappen beschouwde Van Santens "ontmythologisering" van Kafka's werk als een "ietwat klassiek herkenningspunt" in de cultuurhistorische Kafka-studies na hem, de Vlaamse Kafka-kenner Ludo Verbeek was nog complimenteuzer: het boekje bood hem een ondanks de gigantische Kafka-Forschung nog altijd een "frisse kijk" op Kafka, het was voor hem een "in meer dan één opzicht originele bijdrage".⁶⁴

Nu, anno 1997, moeten we constateren dat sinds enige jaren de cultuurhistorische, meer dan eens in pejoratieve zin "positivistisch" genoemde benadering van Kafka's werk aanzienlijk terrein heeft gewonnen. Ik wijs in dit verband behalve op de welbekende Klaus Wagenbach en Hartmut Binder, op

⁶³ Ongetiteld MS "Dat er zonder kennis van zaken...", ongedateerd (> 4-8-1951) (arch. AvS/DW); brieven aan Rodenko, Rotterdam, 26-6-1951 & juni/juli [?] 1951 (arch. AvS/DW).

⁶⁴ H. W.[arren], "uit het Duits", *Provinciale Zeeuwse Courant*, 15-3-1980; J. Verstappen, "Boeken over Slauerhoff en Kafka", *Het Binnenhof*, 3-5-1980; L. Verbeek, "Frisse kijk op Kafka", *De Standaard*, 9-5-1980.

Christoph Stölzls sociaalhistorische benadering (1975), Giuliano Baioni's interesse voor het joodse denken (1984), Mark Andersons overzicht van de esthetische opvattingen in het Habsburgse *fin de siècle* (1992) en Sander Gilmans aandacht voor de toenmalige opvattingen over gezondheid en ziekte (1995) en hun aller inpassing van Kafka's werk in die contexten. Anderson heeft het over een "historische kontekstualisatie", Gilman noemde het een "psychohistorische" benadering.⁶⁵ Maar hoe men het ook moge noemen, ik moet constateren dat Aimé van Santens *Asmodai in Praag* bijna een halve eeuw later, ook al is het misschien eenzijdig (Reffet)⁶⁶, qua aanpak weer modern is geworden.

⁶⁵ C. Stölzl, *Kafkas böses Böhmen. Zur Sozialgeschichte eines Prager Juden* (München: ed. text + kritik, 1975); G. Baioni, *Kafka: letteratura ed ebraismo* (Torino: Einaudi, 1984); M. M. Anderson, *Kafka's Clothes. Ornament and Aestheticism in the Habsburg fin de siècle* (Oxford: Clarendon Press, 1992), p. 15; S. L. Gilman, *Franz Kafka. The Jewish Patient* (New York/London: Routledge, 1995), p. 9.

⁶⁶ M. Reffet, "Die Rezeption Kafkas in der katholischen Literaturkritik", in: W. Kraus & N. Winkler (Hrsg.), *Das Phänomen Franz Kafka. Vorträge des Symp. der Österr. Franz Kafka-Gesellschaft in Klosterneuburg im Jahr 1995* (Prag: Vitalis, 1997), p. 118.

